

Шульський М. Г.,

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького

РОЛЬ ДУХОВЕНСТВА У РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ

У статті проведено дослідження участі духовенства Галичини у розвитку кооперативного руху наприкінці XIX і початку XX століть, у результаті чого встановлено, що священники відіграли значну роль у налагодженні кооперативної діяльності на селі. Набутий досвід минулих поколінь у розвитку кооперації може бути використаний у сучасних умовах формування кооперативних структур у системах ведення агропромислового виробництва.

Ключові слова: духовенство, духовна освіта, Галичина, кооперативний рух, кооперація, священники, селянська господарка.

В статье проведено исследование участия духовенства Галиции в развитии кооперативного движения в конце XIX и начале XX веков, в результате чего установлено, что священники сыграли значительную роль в налаживании кооперативной деятельности на селе. Приобретенный опыт прошлых поколений в развитии кооперации может быть использован в современных условиях формирования кооперативных структур в системах ведения агропромышленного производства.

Ключевые слова: духовенство, духовное образование, Галиция, кооперативное движение, кооперація, священники, крестьянское хозяйство.

The paper studied the participation of the clergy in Galicia in the development of the cooperative movement in the late nineteenth and early twentieth centuries, resulting in a set that priests played an important role in establishing cooperative activities in the countryside. The experience gained in past generations in development cooperation can be used in the present conditions of formation of cooperative structures in systems of agricultural production

Key words: clergy, theological education, Galicia, the cooperative movement, cooperation, priests, peasants mistress.

Постановка проблеми. Розвиток кооперації, як і будь-якого суспільного явища, супроводжувався під впливом різних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. Проведені дослідження показують, що розглянути всі складові, які так чи інакше впливали, впливають і будуть впливати на розвиток кооперативного руху, в одній, навіть обширній публікації практично неможливо. Для цього варто писати більш обширні праці. Враховуючи саме ці обставини, нами взято до уваги лише дослідження впливу духовенства на формування кооперативних відносин у сферах ведення аграрної господарки наприкінці XIX і початку XX століть. Об'єктом дослідження обрано Галичину, яка була у цей період складовою частиною Австро-Угорської імперії. Саме завдяки активній участі священників у веденні аграрної господарки в галицькому краї вдалося досягти значних зрушень у розвитку кооперації. Одночасно зазначимо, що невдачі у відновленні кооперативного руху як у Галичині, так і в інших складових територіях сучасної України в умовах сьогодення зумовлюються значною мірою тим, що не завжди і не скрізь використовуються надбання минулого. А як відомо, без минулого не повноцінно розвивається сучасне і, щобільше, майбутнє. Саме тому вивчення надбань минулого і використання його у сучасних умовах є важливим і актуальним напрямом розвитку кооперації в системах агропромислового виробництва. У цьому полягає суть порушення проблеми та необхідність її вивчення й розв'язання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку сільськогосподарської кооперації знайшли відображення у працях багатьох вітчизняних вчених, серед яких особливе місце займають: В. Ю. Бабаєв, Ф. В. Горбонос, В. А. Єфанов, В. К. Збарський, В. В. Зіновчук, М. Й. Малік, О. М. Маслак, Л. В. Молдаван, О. В. Скидан, А. С. Шолойко [1–9] та інші. Названі автори в основному концентрували увагу на сьогоднішніх проблемах розвитку кооперативного руху і меншою мірою на здобутки напрацьовань попередніх поколінь у минулому. Одночасно зазначимо, що історичне минуле кооперації потрібно досліджувати з детальним врахуванням специфічних умов формування кооперативних структур на певних територіях і з відзначенням конкретних осіб, які брали участь у цих процесах та з врахуванням їх соціального стану і виду основної діяльності. Ось саме на ці позиції в умовах сьогодення звертається ще недостатня увага. Це найбільшою мірою стосується Галичини, значний вклад у розвиток кооперації наприкінці XIX і початку XX століття внесли представники духовенства. І цей досвід слід детально досліджувати, а цінні надбання використовувати в умовах сьогодення. Про внесок священників у розвиток кооперативного руху в Галичині відображено у підготовлених львівськими вченими виданнях [10; 11], матеріали яких необхідно використовувати при вивченні минулого щодо проблем кооперації. Що і нами зроблено при підготовці цієї публікації.

Мета і завдання дослідження. Метою публікації є аналіз діяльності духовенства Галичини щодо формування кооперативних засад у сферах ведення аграрної господарки наприкінці XIX і початку XX століть і тим самим привернути увагу наших сучасників до деталізованого вивчення досвіду минулого у розвитку кооперативного руху та можливості його використання в умовах сьогодення. Для досягнення передбаченої цілі було поставлено завдання – сконцентрувати основну увагу на розвиток кооперації в історичній ретроспективі та застосувати комплекс певних способів й прийомів, що забезпечують виконання передбачених завдань.

Вклад основного матеріалу. Духовенство в Галичині відіграло значну роль у різних сферах суспільних взаємин, концентруючи значну увагу на поліпшення соціально-економічного стану населення. Про це багато написано як у наукових працях, так і в художніх творах. Для підтвердження зазначеного наведемо висловлювання І. Франка з цього приводу: "Духовенство наше здобуло собі славу, що отверезило народ і спільно з мирською інтелігенцією проводить його до самопізнання. Слава за то нашому духовенству, дбаючому о долю народу, слава і тим людям всіх станів, що спільно працюють над луччою нашою долею!... Заснуваймо свої каси позичкові і держім в наших руках, заводім зсипи збіжжя на лиху годину, підпираймо наші економічні і наукові товариства, не даймо і одної п'яді землиці нашої видерти собі з рук, учім наших дітей всього, а особливо праці, помагаймо друг другові всюди і маймо око бачне на все, що коло нас діється... В єдинстві наша сила, в праці наша будучність!" [12, с. 202]. Цитата трохи просторова, однак кожне речення, кожне слово проникнуто висловлюванням про те позитивне та патріотичне, що зробило духовенство серед народу і що ще повинно зробити на майбутнє для населення й одночасно з населенням. Тут враховано все в комплексі і нічого неможливо скоротити, упустити чи не згадати.

Отож, дещо деталізуємо, за яку конкретну працю так високо оцінив діяльність духовенства Великий Каменярь? З цього приводу зауважимо, що відповідь на це питання вимагає висвітлення значного за обсягом і глибокого за суттю матеріалу. А ми, як відомо, обмежені певною кількістю сторінок при підготовці цієї публікації. Тому подамо лише те основне, що становить суть обраної теми дослідження. Перш за все виділимо із загальної чисельності представників духовенства тих осіб, які, на наше переконання, повною мірою відображають характерні й спільні ознаки щодо походження, освіти й участі в налагодженні кооперативних основ у веденні селянської господарки.

У таблиці 1 подано інформацію про деяких представників духовенства, діяльність яких у сферах кооперативного руху є найбільш вагома і характерна серед діячів духовного сану в Галичині. Перш за все спільним для преставлених осіб є те, що вони походили із священницьких родин, здобули досить високу освіту в духовних закладах Львова, Кракова, Відня та інших містах.

Не будемо деталізувати поданий текстовий матеріал, що представлений у вищезгаданій таблиці, однак деяку додаткову інформацію про згадуваних священників все-таки зазначимо. Отож, Іван Наумович мав добру пам'ять і проявляв неабиякий інтерес до наук. Його знаменитий вислів: "Молися, учися, трудися, трезвися" був актуальним тоді, коли жив І. Наумович, не втратив він свого значення і в сучасних умовах.

Таблиця 1

Дати народження, соціальне походження та освітній рівень діячів духовенства Галичини

№ з/п	Ім'я, прізвище та роки життя	Місце народження і соціальне походження	Освіта
1	Іван Наумович (1826–1891) [10, с. 14–17]	с. Кізілів (Кам'янка-Струмилівського повіту (зараз Кам'янка-Бузький район), мати походила із родини священника, а батько з міщан	Початкову освіту отримав у школі, де викладав його батько. Відвідував приватні уроки в католицьких та єврейських родин. Восени 1844 р., закінчивши шостий клас, він вступає до Львівської греко-католицької семінарії на філософські студії. Закінчив навчання у 1851 р.
2	Тит Войнаровський (1856–1938) [10, с. 59]	с. Ляцьке Тлумашького повіту, на Станіславщині в родині священника, предки якого переселилися з Центральної України до Галичини ще на початку XVIII ст.	Набувши початкової освіти в домашніх умовах, Т. Войнаровський закінчив гімназію в Станіславі, а в 1881 р. відділення теології у Львівському університеті
3	Остап Нижанківський (1863–1919) [11, с. 169–170]	с. Стрий у сім'ї священника Осипа Нижанківського та Осипи Тишинської, дочки завадівського пароха Осипа Тишинського	Навчався у початковій школі в Дулібах у дяка – вчителя Симеона Романчука, а відтак – у І. Врецьони. Після закінчення початкової школи в 1876 р. навчався в гімназії м. Дрогобича, а згодом вступив до духовної семінарії у Львові, яку закінчив у 1887 р.

4	Андрей Шептицький (1865–1944) [11, с. 191–192]	с. Прилбичі Яворівського повіту на Львівщині. Походив із заможної українсько-польської родини	Початкову освіту отримав удома, гімназійну – у Львові та Кракові, де у 1883 р. закінчив гімназію Св. Анни. В 1883–1887 рр. студював право у Кракові, Вроцлаві та Мюнхені, 1888 р. одержав ступінь доктора. Вже згодом, будучи висвяченим на священника, здобув у Кракові докторські звання з богослов'я і філософії
5	Юліян Дзерович (1871–1943) [11, с. 211–212]	с. Смільне біля Бродів, де його батько – о. Ігнат – був парохом.	Освіту здобував: спочатку в німецькій класичній гімназії у Львові, згодом – на теологічному факультеті Львівського університету та у Львівській греко-католицькій семінарії. Мав також вищу світську освіту, оскільки два роки навчався у Віденському університеті на філології

Тит Войнаровський – це особистість, яка поєднувала в собі дух священника та природжений хист економіста-кооператора. Остап Нижанківський від природи був обдарованим композитором, однак за збігом обставин він працював священником і одночасно доклав значних зусиль до формування кооперативних структур, як тоді казали, в молочарстві. Андрей Шептицький (“світське ім'я Роман”) був не тільки митрополитом греко-католицької церкви протягом 1900–1944 рр., а проявив себе як здібний господар – організатор ведення господарсько-бізнесової діяльності. Саме завдяки йому священники внесли значний вклад у процеси розвитку кооперації в Галичині. Неабиякий інтерес представляє особистість Юліяна Дзеровича, який, маючи світську і духовну освіту, вніс значний вклад у підвищення освітнього рівня галичан, з одного боку, та доклав чималих зусиль до створення і налагодження результативного функціонування кооперативних структур у різних сферах суспільних відносин – з іншого.

Таблиця 2
Характеристика священників Галичини, що внесли значний вклад у розвиток кооперації

№ з/п	Ім'я та прізвище	Діяльність на душпастирській ниві	Внески у процеси зародження і розвитку кооперації
1	2	3	4
1	Іван Наумович [10, с. 14–29]	Протягом життя він був парохом у п'яти приходах – в Ляшках Королівських біля Глинян (1854–1856), в Горніно (1856) в Перемишлянах і Коросно (1857–1867), в Стрільче біля Коломиї (1867–1872) та в Скалаті на Тернопільщині (1872–1882)	У 1868 р. в Коломиї ним було засноване перше в Галичині пасічницьке товариство. Окрім бджільництва І. Наумович навчав селян нових прийомів обробки землі, ведення тваринництва і садівництва. І. Наумович одним із перших попірював серед галичан базову для кооперації ідею спільництва – ідею співпраці на засадах рівності, громадського самоврядування і спільної відповідальності за ведення справи
2	Тит Войнаровський [10, с. 59–66]	Т. Войнаровський став священником у селах Коломиїщини. В 1894–1910 рр. він був душпастирем у Валинцях Городенківського повіту. Звідси на запрошення митрополита А. Шептицького Тит перебрався до Львова, де завідував митрополічними маєтками... був послом до Віденського парламенту	Т. Войнаровський твердив, що “повинні всі селяни з'єднатися і організуватися в господарським товаристві”. Для нього селянська кооперація була наслідком забезпечення селян землею, підвищенням їх освіченості, відпрацюванням відчуття організованості. Великі заслуги має Т. Войнаровський в організації діяльності товариства “Сільський Господар”, яке тісно співпрацювало з українською кооперацією і товариством “Просвіта”
3	Остап Нижанківський [11, с. 169–176]	У 1882–1885 рр. О. Нижанківський відбував військову службу, ставши священником (1887 р.) в рідному селі Завадові на Стрийщині, О. Нижанківський... серйозно вивчав композицію і повністю присвятив себе музичній діяльності	О. Нижанківський шукав шляхи порятунку простого люду від голоду і злиднів. Один з економічних засобів такого порятунку він вбачав у розвитку кооперації, зокрема кооперативного молочарства. Саме молочарство стало однією з тих галузей кооперації, створенню якої найбільше прислужився Є. Олесницький. Проте “батьком” молочарної справи на Стрийщині небезпідставно вважається О. Нижанківський. О. Нижанківський так говорив про себе: “Я в першу чергу священник, потім молочар, а у вільних хвиликах музикант”

продовження табл. 2

1	2	3	4
4	Андрей Шептицький [11, с. 191–200]	23 травня 1888 р. Роман записав своє рішення стати ченцем, а 28 травня родичі відвезли його до монастиря в Добромилі. 13 вересня 1889 р. Роман прийняв перші обіти та отримав ім'я Андрей. 11 серпня 1892 р. склав вічні обіти, а 3 вересня 1892 р. був висвячений на священника і відправив першу святу літургію. У 1896 р. отець Андрей став ігуменом монастиря св. Онуфрія у Львові. У період (1900–1944) був главою греко-католицької церкви	Андрей Шептицький підтримував кооперативний рух, який становив переважну частину української торгівлі та промислу в Галичині. Саме кооперативна форма організації дала змогу йому поступово ставати конкурентно спроможним і самостійним, митрополит підтримував тісні контакти з головою "Сільського Господаря", Євгеном Олесницьким, який був його дорадником та іншими визначними діячами кооперативного руху. Засобом поступово поліпшувати культурне та господарське становище українців Галичини була кооперація. Митрополит Андрей Шептицький чудово це розумів і всіляко сприяв її розвитку як власними коштами, так і власним авторитетом, постійно залучаючи священників до активної громадської роботи. Завдячуючи саме такій його позиції серед піонерів кооперативного руху в Галичині було так багато священників
5	Юліян Дзерович [11, с. 211–217]	Свою душпастирську працю він розпочав 1894 р. у Миколаєві над Дністром. Після трьох років праці його перевели до Бродів на посаду учителя релігії (катехизму) в жіночій народній школі. Працював також у гімназіях у Бережах (1907–1908) і в Стрию (1908–1913). У 1913 р. Ю. Дзерович переїхав із сімєю до Львова. Тут був учителем релігії в чоловічій учительській семінарії. У 1918–1939 рр. Ю. Дзерович увесь поринув у шкільну та культурно-освітню діяльність	Окремою вагомою сторінкою в житті Ю. Дзеровича є його кооперативна діяльність. Ідею кооперації галицький педагог радив використовувати у шкільній практиці для суспільного виховання молоді. Важливим засобом виховання почуття солідарності був шкільний кооператив "Єдність", наставником якого, як і гуртка самоосвіти, був Ю. Дзерович. Сам Ю. Дзерович мав чималий досвід практичної кооперативної діяльності. Він – довголітній член (з 1917 р.), незмінний секретар Надзірної ради кооперативу "Достав", а з 1940 р. – її голова. Помітний слід залишив Ю. Дзерович у діяльності кооперативної спілки священників "Священнича санаторія у Львові". Ім'я Ю. Дзеровича пов'язане з діяльністю ще одного священничого кооперативу "Власна допомога"

Ось далеко не повний перелік всього того, що зробили вибрані нами для дослідження окремі особистості із галицького духовенства для свого народу, із надр якого вони вийшли, серед якого жили і якому вірою і правдою служили. У вищеподаному матеріалі відображено діяльність священнослужителів, так би мовити, в загальних аспектах. Однак для розкриття обраної теми дослідження, необхідно конкретизувати їх діяльності саме на душпастирській та господарській нивах. Для досягнення цієї мети нами вибрані й оброблені матеріали результатів дослідження авторів, які вивчали життя й діяльність наведених нами священників [10, с. 11] та подані у таблиці 2.

Подана інформація щодо священницької діяльності дає змогу нам переконатися, що названі особистості були професійними священнослужителями, з одного боку, та вели великий обсяг організаційно-виконавчої роботи щодо розвитку кооперації при веденні господарської діяльності, з іншого боку. Не будемо зупинятися на їх душпастирській діяльності – це тема іншого напрямку дослідження. Звернемо увагу лише на деякі аспекти їхньої участі у підвищенні результативності ведення селянської господарки з використанням елементів кооперації. Отож, Іван Наумович – дослідником його діяльності Р. Пастушенком названий як "предтеча українського кооперативного руху в Галичині, людина, яка своєю діяльністю створила тривке підґрунтя для досягнення важливих господарських цілей" [10, с. 14]. То у чому ж полягали його важливі господарські цілі? Відповіді на це питання є у матеріалах таблиці 2. До цього лише додамо висловлювання дослідника життя і діяльності І. Наумовича, який неоднозначно писав: "І. Наумович одним із перших поширював серед галичан базу для кооперації ідею співництва – ідею співпраці на засадах рівності громадського самоврядування і спільної відповідальності за ведення справи" [10, с. 26]. Одночасно зазначимо, що цю важливу роботу він проводив не тільки серед галичан, але "прилучився до економічної просвіти наддніпрянських українців" [10, с. 26]. У 1885 р. він виїхав з Галичини на територію України, що була у складі Російської імперії.

Про Т. Войнаровського можна багато розказати як про людину, яка найбільшою мірою проявила себе як добрий господарник та освічений економіст. Досліджуючи його діяльність, відомий вчений С. Злупко писав: "Т. Войнаровський активно підтримував журнал "Економіст", який почав виходити у Львові з 1904 р. і був осередком української кооперативної економічної думки в Галичині на початку ХХ століття. На сторінках "Еконо-

міста” Т. Войнаровський опублікував “Внесення у справі віддовження селянської посілості” та інші праці” [10, с. 61]. Крім того, зауважимо, що він не тільки співпрацював з редакцією журналу “Економіст”, а брав активну участь в організації діяльності товариств “Сільський Господар” та “Просвіта”, був засновником парцеляційного товариства “Земля”, “Земельного банку іпотечного” та зробив багато інших цінних справ для свого народу.

О. Нижанківський за своє життя проявив себе як авторитетний священик, добрий господарник і обдарований композитор. Оця тріада його життя і діяльності принесла йому велику повагу та вдячність серед народу як у період, коли він жив, так і після нього, коли досить трагічно відійшов у вічність. Ось як про це і про нього написав проф. С. Гелей: “О. Нижанківського було обрано повітовим комісаром ЗУНР. 22 травня 1919 р. польські шовіністи злочинно вбили цього визначного громадсько-політичного і культурного діяча, який зробив великий внесок у розвиток українського кооперативного руху загалом і розвиток молочарської кооперації зокрема” [10, с. 175]. До цього лише додамо – скільки ще змогла б зробити ця людина для свого народу, як би прожив ще декілька десятків років? Безумовно, багато, але цього не сталося, доля розпорядилася по-іншому.

А. Шептицький – одна з найвідоміших особистостей серед духовенства та один із впливових громадських діячів, який доклав чималих зусиль для результативного ведення селянської господарки з використанням важелів кооперації. До матеріалів, що поміщені у попередніх таблицях про його життєвий шлях, додамо висловлювання дослідника діяльності митрополита А. Шептицького І. Вдовичина: “він надавав кошти для закупівлі у Львові значної площі для української фабрики скла, продовжував підтримувати й інші кооперативні починання, завдяки чому тисячі українців у тогочасних складних умовах мали працю в українських фінансових інституціях та кооперативах, а зароблені там кошти могли витратити не тільки на хліб насущний, а й на духовний розвиток нації, підтримуючи культурні установи” [11, с. 198].

Отже, діяльність різнобічна, результати всеосяжні і відчутні. Ось який був митрополит Андрей Шептицький. Є з кого брати приклад сучасним очільникам діючих церков в Україні.

Особливий інтерес при дослідженні діяльності духовенства на господарській ниві представляє виходець із с. Смільне, що біля Бродів, Юліян Дзерович, як стверджує дослідник його діяльності Н. Пастушенко: “Завдяки своїй невтомній працьовитості та енергії він був добрим організатором народу і великим авторитетом для всіх, з ким працював у численних товариствах і організаціях. Вагомий слід залишив Ю. Дзерович в історії українського кооперативного руху. Він розглядав кооперацію не тільки як знаряддя соціального захисту населення, а й як засіб консолідації української нації і могутній чинник культурного розвитку та виховання” [11, с. 211]. Ось які видатні особистості формуються із круглих сиріт (на четвертому році життя Юліан витратив матір, а в 14 років залишився круглим сиротою), якщо їм родина надає всебічну допомогу.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна повною мірою погодитися із твердженням І. Франка про велику роль духовенства у розв’язанні соціально-економічних проблем народу. Названі у статті священики вийшли із народу та прилучилися до поліпшення його долі. Вони служили Всевишньому і у своїх діях проявляли Божу турботу про ті верстви народу, серед яких вони жили. Як прогресивні діячі свого періоду, вони сприймали все позитивне, що було напрацьовано попередніми поколіннями не тільки у цих державах, де вони жили, але й у зарубіжних країнах. Одночасно підкреслимо, що їхній цінний досвід щодо ведення результативної селянської господарки з використанням елементів кооперації, на превеликий жаль, не належним чином оцінений сучасним поколінням. І, безумовно, на наше глибоке переконання, теперішні невдачі у відродженні кооперативного руху обумовлені насамперед тим, що ми мало приділяємо увагу саме минулому у розвитку вітчизняної кооперації та використанні набутого досвіду у сучасних умовах. При цьому варто зауважити, що кожна складова території України характеризувалася і характеризується своїми специфічними особливостями розвитку кооперативного руху. Для Галичини, наприклад, було характерним те, що у формуванні кооперативних структур активну участь брало духовенство. І в сучасних умовах це є актуально не тільки для галицького краю, але й для інших територій України, адже саме священики були і є найбільш довірливими та одночасно авторитетними і впливовими особами в населення, особливо серед сільських жителів. Враховуючи ці обставини, представники духовенства в умовах сьогодення можуть відіграти значну роль у підвищенні результативності ведення аграрного виробництва з використанням механізмів кооперації. А для цього їм потрібно брати участь у формуванні кооперативних структур так, як це робили священнослужителі у минулому.

Література:

1. Бабаєв В. Ю. Технологія державного регулювання розвитку сільськогосподарської кооперації / В. Ю. Бабаєв // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 2 (40). – С. 1–10.
2. Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи. / Ф. В. Горбонос. – Львів : Львів. держ. аграрн. ун-т, 2003. – 264 с.
3. Розвиток обслуговуючої кооперації в сільському господарстві: монографія / за ред. професора В. Збарсько-го. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2010. – 224 с.
4. Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – Друге видання, доповнене і перероблене. – К. : Логос, 2001. – 380 с.

5. Малік М. Й. Науково-методичне забезпечення розвитку кооперації в аграрній сфері економіки / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2010. – № 12 – С. 103–108.
6. Маслак О. М. Організаційно – економічні аспекти розвитку молочарських кооперативів в Україні / О. М. Маслак, В. А. Єфанов // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 2. – Т. 2. – С. 88–91.
7. Молдаван Л. В. Зарубіжний досвід підтримки розвитку кооперативу / Л. В. Молдаван – К. : ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", 2011. – 228 с.
8. Скидан О. В. Регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки / О. В. Скидан // Кооперативний маркетинг в агробізнесі: проблеми і перспективи розвитку в Україні: матеріали Всеукраїнської науково – практичної конференції, присвяченої Міжнародному року кооперативів (м. Житомир, 5-7 квітня 2012 р.) – Житомир : Вид-во ЖНАЕУ, 2012. – С. 29–34.
9. Шолойко А. С. Державна фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в умовах застосування програмно-цільового методу фінансування / А. С. Шолойко // Облік і фінанси АПК. – 2011. – № 2. – С. 93–98.
10. Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга II. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.
11. Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга I. – Львів: Вид-во "Укоопосвіта" Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
12. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – Том 44. – Книга 1 : Економічні праці (1878-1887). – К. : Наукова думка, 1984. – 695 с.